

Τα φάρμακα στην αρχαία Ελλάδα

Ε. Σκαλτσά
Επίκουρη Καθηγήτρια

Τομέας Φαρμακογνωσίας, Τμήμα Φαρμακευτικής, Πανεπιστημιόπολις,
Ζωγράφου, Αθήνα, 157 71.

Με τις πρώτες εκδηλώσεις ζωής επί της γης βρίσκουμε και αδιαμφισβήτητες μαρτυρίες ασθενειών. Η ασθένεια πάντοτε συνόδευε τη ζωή. Σκληρές χαραγμένες σε τοίχους σπηλαίων, σε βράχους, ο τρόπος ταφής των νεκρών κ.ά. αποτελούν μαρτυρίες για τον τρόπο αντιμετώπισης των ασθενειών.

Η αναζήτηση των φαρμάκων άρχισε από το περιβάλλον. Όπως και τα ζώα, ο πρωτόγονος άνθρωπος είχε πολύ ανεπτυγμένο το ένστικτο αυτοπροστασίας. Σταδιακά κυριάρχησε η παρατήρηση και ο συσχετισμός των θεραπευτικών μέσων με συγκεκριμένες ασθένειες. Αναμφίβολα και η τύχη βοήθησε στην ανακάλυψη των φαρμάκων.

Θεωρώντας την θεραπευτική των πρωτογόνων σαν μια ενότητα, που διήρκεσε εκατοντάδες αιώνες πιστεύεται ότι αρχικά ήταν ενστικτώδης και εμπειρική, έπειτα έγινε δαιμονιακή και ανιμιστική και στην τελευταία φάση της υπήρξε μαγική και θεοκρατική. Θρησκεία και θεραπευτική συνδέθηκαν άρρηκτα σ' αυτή την τρίτη φάση και ήταν αποκλειστικά κτήμα των ιερέων. Η άγνοια και η φαντασία καλλιεργούμενη από τις εκάστοτε θρησκευτικές αντιλήψεις γέννησε τον φόβο και δημιούργησε την μαγική και συμπτωματική θεραπευτική. Για χιλιάδες χρόνια, η φαρμακευτική χρήση των φυτών περιορίστηκε σχεδόν αποκλειστικά στη θεραπεία πληγών και τραυμάτων, αφού όλες οι μη τραυματικές παθήσεις αποδίδονταν στις πράξεις των θεών. Ταυτόχρονα πιστευόταν ότι, αφού τα φυτά ήταν δώρα των θεών, το σχήμα των φύλλων, των καρπών ή των ριζών τους ήταν ενδεικτικά του οργάνου του ανθρώπινου σώματος, που μπορούσαν να θεραπεύσουν, π.χ. θεωρείτο αποτελεσματικό για τις πληγές από τρυπήματα το υπερικό (*Hypericum perforatum* L.), διότι τα φύλλα του είναι διάτρητα.

Η θεοκρατική αντίληψη για την θεραπευτική υπήρχε σε όλους τους αρχαίους λαούς, ακόμη και στους αρχαίους Έλληνες την προϊπποκρατική περίοδο.

Η θεραπευτική των αρχαίων Ελλήνων εξελίχθηκε σε τρεις περιόδους:

I. **Προϊπποκρατική** περίοδο (3000 π.Χ.-5^ο αιώνα π. Χ.): κατά τους τελευταίους αιώνες παρατηρείται μια αλλαγή θεώρησης της θεραπευτικής και οι θεοκρατικές απόψεις αντικαθίστανται από φιλοσοφικές αντιλήψεις.

II. **Ιπποκρατική** (5^{ος}-3^{ος} π.Χ. αιών): συμπίπτει με το απόγειο του ελληνικού πολιτισμού

III. **Αλεξανδρινή ή ελληνιστική** (3^{ος} π. Χ. αιώνα – 641 μ. Χ.). Σ' αυτήν εντάσσεται και η **ελληνο-ρωμαϊκή** περίοδος (146 π. Χ., που υποτάχθηκε η Ελλάδα στους Ρωμαίους έως το 395 μ. Χ., που χωρίστηκε το ρωμαϊκό κράτος σε δυτικό και ανατολικό).

Για τη **προϊπποκρατική** περίοδο δεν υπάρχουν πολλές συστηματικές μαρτυρίες, αλλά περιοριζόμαστε σε έμμεσες πληροφορίες από επιγραφές, αναθηματικές πλάκες και από μη ιατρικά έργα, όπως τα Ομηρικά και τα Ορφικά έπη.

Στα Ορφικά έπη (6^{ος} π. Χ. αιώνα) αναφέρονται ο κέδρος, το ψύλλιον (*Plantago psyllium*- Plantaginaceae), ο κνίκος (*Carthamus tinctorius*- Compositae), η αγχούσα (*Anchusa tinctoria* L. – Boraginaceae), ο μανδραγόρας, η ανεμώνη κ.ά.

Στη Θεογονία του Ησίοδου (8^{ος} π. Χ. αιώνα) υπάρχει η πρώτη γραπτή αναφορά για την μήκωνα. Ήδη από τους υστερομινωικούς χρόνους ήταν γνωστή η χρήση του οπίου, όπως μαρτυρεί αγαματίδιο, που ονομάστηκε «η θεά των μηκώνων», δεδομένου ότι φέρει στην κεφαλή τρεις καρφίδες ομοιώματα των κωδίων.

Στα Ομηρικά έπη αναφέρονται αρκετά φυτά, όμως με ατελείς περιγραφές επειδή πιθανότατα ο Όμηρος ήταν τυφλός. Τα «ανδροφόνα ή θυμοφθόρα φάρμακα» ήταν δηλητηριώδη βότανα με τα οποία επάλειφαν τα βέλη ή δηλητηρίαζαν την τροφή. Τα «ήπια ή οδυνήφατα φάρμακα» ήταν τα παυσίπονα. Τα «λυγρά ή κακά φάρμακα» ήταν αυτά, που προκαλούσαν αμνησία. Πρόκειται για δρόγες με αντιχολινεργική δράση και εντονότατη ψυχοπληγική επίδραση. Όπως φαίνεται, οι αρχαίοι Έλληνες ήδη από την προκλασική εποχή γνώριζαν την επίδραση επί του ψυχισμού φυτών με αντιχολινεργικά αλκαλοειδή (πχ. τα Σολανώδη: *Datura stramonium*, *Atropa belladonna*, *Hyoscyamus niger*), τα οποία προκαλούν αμνησία και παραλήρημα. Στην ραψωδία κ' της Οδύσσειας αναφέρεται ότι η Κίρκη χρησιμοποιούσε λυγρά φάρμακα, τα οποία έριχνε κρυφά σε ένα χυλώδες ρόφημα «τον κυκεώνα» (από Πράμνιο οίνο, κριθάλευρο και τριμμένο τυρί αιγός), στο οποίο προσέθετε και μέλι για να εξαλείψει την πικρή γεύση των φυτών και το προσέφερε στους συντρόφους του Οδυσσέα.

Το μώλυ (από το ρήμα μολύω= αφανίζω, αδυνατίζω, παραλύω) ήταν το αντίδοτο των λυγρών φαρμάκων (που το έδωσε ο Ερμής στον Οδυσσέα για να αποφύγει την επίδρασή τους). Είχε μαύρη ρίζα και γαλακτόχροα άνθη, η δε εξόρυξή του ήταν δύσκολη. Πολλές απόψεις έχουν διατυπωθεί σχετικά με την ταυτότητα του φυτού. Κατά τον Θεόφραστο ένα ανάλογο φυτό με το μώλυ του Ομήρου εφύετο στην Κυλλήνη, αλλά η εκρίζωσή του ήταν εύκολη. Σύμφωνα με τον Sprengel, πρόκειται για το *Allium nigrum* (κρόμμυον το μέλαν), όμως αυτό έχει ρόδινα άνθη. Το μώλυ περιγράφεται και από τον Διοσκουρίδη, ο οποίος το αναφέρει ως αλεξιφάρμακον. Ο Πλίνιος εσφαλμένα θεώρησε το μώλυ ως μανδραγόρα. Κατά τον Matthiolius ήταν είδος κρομμύου. Άλλοι το θεώρησαν είδος σκόροδου (Λιναίος) ή το ταύτισαν με τον μέλανα ελλέβορο, ο οποίος έχει μαύρη ρίζα, άσπρα άνθη, εξορύσσεται δύσκολα και φύεται στα Ασιατικά παράλια. Κατά τον καθ. Εμμανουήλ τα μορφολογικά στοιχεία, που περιγράφει ο Όμηρος για το μώλυ προσομοιάζουν με αυτά της *Fritillaria* ή της *Tulipa*. Η πιο σωστή άποψη είναι να αναζητηθεί η ταυτότητα του φυτού σε κάποιο αντιχολινεργικό αντίδοτο, οπότε πρέπει να περιέχει αντιχολινεστεράση (πχ. γαλανθαμίνη, που θεραπεύει την αντιχολινεργική δηλητηρίαση από τα αλκαλοειδή του τροπανίου και υπάρχει σε υψηλά ποσοστά στο *Galanthus nivalis*).

Ένα άλλο φυτό, που αναφέρεται στην δ' ραψωδία της Οδύσσειας είναι το νηπενθές, το οποίο αφενός είχε έντονη φαρμακοδυναμική δράση σε συνέργεια με το κρασί και αφετέρου ήταν κατευναστικόν και παυσίλυπον. Περιγράφεται ως φάρμακο, που καταργούσε την συνειδησιακή επαφή προς τα εξωτερικά ερεθίσματα, καθώς και την μνημονική ανάπλαση των γεγονότων, δεν προκαλούσε όμως σύγχυση και ελάττωση της αντιλήψεως των ερεθισμάτων. Επομένως, είχε καταπραϊντική επίδραση επί ορισμένων σχηματισμών του ρινεγκεφαλικού συστήματος, συντελώντας στη μείωση των κατεχολαμινών και της ακετυλοχολίνης και στην αύξηση της σεροτονίνης, προκαλώντας αμνησία. Η ταυτότητα του φυτού, όπως και για το μώλυ, μέχρι σήμερα δεν είναι σαφώς γνωστή. Ο Θεόφραστος ταυτίζει το νηπενθές του Ομήρου με το χαιρώνειον. Κατά τον Πλίνιο ήταν το ελένιο (*Inula helenium* L.). Ο Πλούταρχος και ο Γαληνός το ταυτίζουν με το βούγλωσσο (*Anchusa italica* Retz.). Ορισμένοι το ταύτισαν με τον μανδραγόρα, άλλοι με την ινδική κάνναβι και τέλος με το όπιο.

Επίσης, στον Όμηρο αναφέρεται ένα είδος γάζας η ονομαζόμενη σφενδόνη από καλοστριμμένο μαλλί προβάτου, με την οποία περιέδεναν τα τραύματα. Η

σφενδόνη-επίδεσμος αναφέρεται αργότερα και από τον Ιπποκράτη και από τον Γαληνό.

Προς το τέλος της προϊπποκρατικής περιόδου, η θεραπευτική έπαυσε να έχει ερμητικό χαρακτήρα και να ασκείται μόνο από τους ιερείς, αλλά και οι φιλόσοφοι ασχολήθηκαν με την θεραπευτική, οι οποίοι όμως περιέπιπταν σε διάφορες άσκοπες θεωρίες. Έτσι εμφανίσθηκαν οι φιλόσοφοι-ιατροί.

Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο υπήρχαν ιατρικές Σχολές και πριν από την ιπποκρατική περίοδο (Κυρήνης, Ρόδου, Κρότωνα, Κνίδου κ.ά), όπου οι Ασκληπιιάδες δίδασκαν μυστικώς στους απογόνους τους την ιατρική, αλλά σταδιακά την μάθαιναν και ξένοι. Η θεραπευτική διδάσκετο, επίσης, από τους περιοδευτές, που ήταν πλανώδιοι θεραπευτές και από τους ιατροσοφιστές, που δεν ήταν ιατροί, αλλά σοφιστές και εκμεταλλευόταν την αμάθεια και την ευπιστία. Ακόμη υπήρχαν οι στρατιωτικοί ιατροί, οι αλειπτές ή μειγματοπώλες, που εμπορεύοντο φάρμακα, δηλητήρια, καλλυντικά κλπ., οι φαρμακείς ή φαρμακίδες, γυναίκες, που ασχολούντο με τη συλλογή βοτάνων, οι μυροπώλες, που πωλούσαν μύρα, αλοιφές, θυμιάματα κλπ και οι μαιές, γυναίκες καταγόμενες συνήθως από τη Φρυγία και την Θεσσαλία, που εκτός των άλλων ασχολούντο με τα εκτροπικά φάρμακα.

Ο Ιπποκράτης (460 π. Χ. – 377 ή 356 π. Χ.) έζησε την περίοδο, που μεσουράνησε ο ελληνικός πολιτισμός και χάρις στο έργο του η θεραπευτική απέκτησε δική της υπόσταση ως ανεξάρτητη επιστήμη. Η παρατηρητικότητα του και η κρίση του τον ανέδειξαν στον σπουδαιότερο ιατρό της αρχαιότητας. Με τον όρο Ιπποκρατική Ιατρική δηλώνεται όχι μόνο η ιατρική του Ιπποκράτη, αλλά και των μαθητών και των οπαδών του, που εργάστηκαν εμπνευσμένοι από το παράδειγμα και την διδασκαλία του. Απομάκρυνε την θεραπευτική από την μαγεία και την δεισιδαιμονία και την στήριξε στην άμεση παρατήρηση και το πείραμα.

Στο έργο του Ιπποκράτη αριθμούνται 336 δρόγες χωρίς περιγραφή, πιθανόν διότι τα θεωρούσε γνωστά από τους ριζοτόμους.

Πίν. 1. Φαρμακολογική κατάταξη των δρογών στο έργο του Ιπποκράτη

Ιατρικά καθαρτικά
μέλας ελλέβορος (<i>Helleborus officinalis</i>), λευκός ελλέβορος (<i>Veratrum album</i>), ευφόρβιες: τιθύμαλλος (<i>Euphorbia characias</i> L.), ιπποφαές (<i>E. spinosa</i> L.), πέπλος (<i>E. peplus</i> L.), κυπαρυσσία (<i>E. cyparissias</i> L.), σίλφιο (<i>Ferula assa-foetida</i> L.), κνέστρον (<i>Daphne gnidium</i>), κνέωρον, κνίκος (<i>Carthamus tinctorius</i> L.), κολοκυνθίς αγρία (<i>Citrullis colocynthis</i> L.) κλπ.
Διαιτητικά καθαρτικά
Λινόζωστις (<i>Mercurialis annua</i> L.), κράμβη (<i>Brassica oleracea</i> L.), σκόροδο, πράσο, κρόμμυο, σέλινο, γλήχων (<i>Mentha pulegium</i>), ορίγανον, καλαμίνθη, θύμβρα, θύμος, εύζωμον (<i>Eruca sativa</i> L.), σκολοπένδριον (<i>Asplenium ceterach</i> L.) κλπ
Ανθελμινθικά
Άγνος (<i>Vitex agnus-castus</i> L.), κεδρέλαιο, κρόμμυα κλπ
Εμετικά
σκαμμωνία (<i>Convolvulus scammonia</i> L.), θαψία (<i>Thapsia garganica</i> L.-Umbelliferae), ύσσωπος, σκόροδο κλπ
Σε διαρκείς εμέτους : βασιλικός
Σε αιματεμέσεις : τορδύλιο, σήσαμον
Αποχρεμπτικά
διάφορα χειλανθή, λιβανωτός, σμύρνα (<i>Balsamodendron myrrha</i> Nees), χαλβάνη (<i>Ferula galbaniflua</i> Boiss. et Buhse), βήχιον (<i>Tussilago farfara</i> L.), τρίφυλλον (<i>Psorea bituminosa</i> L.) κλπ
Γαργαρίσματα, εισπνοές
ορίγανον, θύμβρα, πήγανον, άνισον, μύρρα, ρους (<i>Rhus coriaria</i> L.-Anacardiaceae)
Διουρητικά
σκόροδο, κρόμμυον, πράσον, πετροσέλινο, κρίθμον (<i>Crithmum maritimum</i> L.-Umbelliferae), βούπρηστις (ζωική δρόγη, πιθανόν ανάλογη των κανθαρίδων) κλπ
Εφιδρωτικά
τρίφυλλον, χυμός σιλφίου

Στυπτικά εντερικού σωλήνος
μήκων, σίδια (=ο φλοιός από τα ρόδια), μέσπιλα, κυδώνια, λίνον, ερυθρόδανον (<i>Gallium aparine</i> L. ή <i>Rubia tinctoria</i> L. ή <i>R. lucida</i> L.), κορίαννον
Πταρμικά
ελλέβορος, βέρατρον, σίλφιον, πέπερι, κρόμμυα, σκίλλα κλπ
Καυστικά
ελλέβορος, ελατήριο (<i>Ecbalium elaterium</i> L.), χυμός συκής, ευάνθεμον (<i>Matricaria chamomilla</i> L.), χαμαιλέον μέλας (<i>Carthamus corymbosus</i> L.?)
Δερματικά
γλίσχρασμα κριθής, ρίζα και σπέρματα κράμβης, χυμός σεύτλου, ρίζα ελατηρίου, λάπαθο άγριο, αλκυόνειο (<i>Alcyoneum cortoneum</i> Pall. ή <i>A. papilosum</i> Pall. ή <i>A. palmatum</i> Pall.)
Ψηκτικά
σεύτλον, σέλινο, βάτος (<i>Rubus</i> sp.), ράμνος (<i>Rhamnus oleoides</i> L.) κλπ.
Τριχασξητικά
κύμινο, ομφάκιο (χυμός από άωρα σταφύλια)
Τραυματικά
κόμμι, κηρόπισσος, ρητίνη, λιβανωτός, μύρρα, ρητίνη τερμινθίνη (<i>Pistacia terebinthus</i> L.), μαστίχα κλπ.
Στυπτικά
κηκίδες (οι καρποί της βελανιδιάς), μυρίκη (<i>Tamarix africana</i> Desf.), κέδρος (<i>Juniperus oxycedrus</i> L.), πίτυς (πέυκο, <i>Pinus pinea</i>), νάρθηξ (<i>Ferula glauca</i> L.), πολύκνημον (<i>Mentha vulgaris</i> L. ή <i>Prunella vulgaris</i> L ή <i>Melissa</i> sp.)
Οφθαλμικά
μύρρα, κρόκος, έβενος, όπιο, ανεμώνη, αίγειρος (<i>Populus nigra</i> L.). Ως έκδοχον χρησιμοποιείτο το νέτωπον (πικραμυγδαλέλαιο)
Επί μητρικών νόσων
μελάνθιο (<i>Nigella sativa</i> L.- Ranunculaceae), ψευδομελάνθιο (τα εργότια της ερυσιβώδους όλυρας)
Επί γυναικολογικών νόσων
μάραθο, κύμινο, άνισο, γλήχων, μύρρα, κρόκος, ακτή (<i>Sambucus nigra</i> L.), μίνθη, πετροσέλινο, ελελίφασκος, χαμαίμηλο, κιννάμωμο, κασσία (<i>Canella alba</i> Murr.?), κορίαννον κλπ

Τα ιπποκρατικά φάρμακα παρουσιάζουν ασάφεια, διότι μόνο το όνομά τους αναφέρεται, ουσιαστικά η Φαρμακογνωσία αρχίζει με τον Θεόφραστο και τον Διοσκουρίδη.

Ο Θεόφραστος (372-287 π. Χ.) γεννήθηκε στην Ερεσσό της Λέσβου. Υπήρξε μαθητής του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, τον οποίο και διαδέχθηκε στην Περιπατητική Σχολή.

Φαρμακογνωστικά έργα του είναι :

"Περί φυτών Ιστορία": 9 βιβλία, όπου αναφέρονται ονομαστικά τα φυτά, η γένεσή τους, η ανάπτυξη, ο πολ/σμός, η μορφολογία, η γεωγραφική προέλευσή τους και τέλος η ιαματική τους δύναμη. Το ένατο βιβλίο είναι κυρίως φαρμακολογικό.

"Περί φυτών αιτίαι": 6 βιβλία. Είναι συνέχεια του προηγούμενου και ερμηνεύει βάσει των αριστοτελικών δογμάτων την γένεση, τον πολ/σμό και τις θεραπευτικές ιδιότητες των φυτών.

Περιγράφεται η χλωρίδα πολλών περιοχών της Ελλάδας (Ολυμπος, Μακεδονία, Στρυμόνας, Ροδόπη, Κωπαΐδα, Αρκαδία) και της Κυρηναϊκής (αναφορές στα Palmaceae της Λιβύης). Δεν γνωρίζουμε αν όλες οι βοτανικές περιγραφές είναι δικές του ή και των βοηθών του, αλλά λόγω της αξιοθαύμαστης ακρίβειας συμπεραίνεται ότι οι περισσότερες στηρίζονται στις προσωπικές του παρατηρήσεις.

Κατά την **ελληνιστική** περίοδο, το κέντρο του πολιτισμού από την Αθήνα μεταφέρεται στην Αλεξάνδρεια, όπου ιδρύθηκε το ονομαζόμενο "Μουσείο", που ήταν το πρώτο Πανεπιστήμιο, με κυριώτερη Σχολή την Ιατρική. Χωρίς ακόμη να διαχωριστεί η Φαρμακευτική από την Ιατρική, εντούτοις γινόταν διάκριση σε τρεις κλάδους: Χειρουργική, Διαιτητική (που ασχολείτο με την παθολογία) και Φαρμακευτική.

Δύο σημαντικές Σχολές ιδρύθηκαν: η Εμπειρική από τον Ηρόφιλο (3^{ος} π. Χ. αιώνας) και η Δογματική από τον Ερασίστρατο (3^{ος} π. Χ. αιώνας).

Οι οπαδοί της Εμπειρικής Σχολής δεν αναζητούσαν τα αίτια της νόσου, συσχέτιζαν απλώς τα περιστατικά και χρησιμοποιούσαν όμοια φάρμακα με αυτά παρεμφερών περιπτώσεων. Τελικώς κατέληγαν στην πολυφαρμακία.

Ο Ερασίστρατος απέκρουσε την πολυφαρμακία, ήταν υπέρ των απλών φαρμάκων και απέρριπτε το όπιο και τα καθάρσια σε αντίθεση με τον Ιπποκράτη. Συμφωνούσε, όμως, μαζί του στην διαιτητική και την φυσική αγωγή.

Κατά την ιπποκρατική και ελληνιστική περίοδο υπήρξαν πολλοί ριζοτόμοι. Ο ακριβής χαρακτηρισμός τους είναι δυσχερής. Ασχολούντο με την εξόρυξη των ριζών, την συλλογή των βοτάνων και την καλλιέργεια των φαρμακευτικών φυτών. Πολλοί ήταν συγχρόνως ιατροί και συγγραφείς βοτανολογίων, που ονομάζονται "Ριζοτομικά" ή "Ριζοτομούμενα". Κυρίως χρησιμοποιούσαν θεραπευτικά τις ρίζες. Ορισμένοι ριζοτόμοι κατά την συλλογή των φυτών επιδίδοντο και σε δεισιδαιμονίες για να προσδώσουν στο έργο τους μεγαλύτερη σημασία. Σχετικά με την συμβολή τους στην επιστήμη διχογνώμησαν τόσο οι σύγχρονοι τους ιατροί (Ιπποκράτης, Γαληνός κ.ά.), όσο και μεταγενέστεροι. Άλλοι τους θεώρησαν πρόδρομους των φαρμακοποιών και άλλοι διαφώνησαν.

Άριστος ριζοτόμος υπήρξε ο Κρατεύας ο Β' (1^{ος} π. Χ. αιών). Έγραψε το πρώτο βοτανολόγιο με έγχρωμες εικόνες με τίτλο "Ριζοτομικόν", όπου περιγράφοντο αλφαριθμητικώς τα φαρμακευτικά φυτά, παρατίθεντο οι έγχρωμες εικόνες και ακολουθούσαν οι θεραπευτικές τους ιδιότητες. Το έργο του έχει χαθεί, αλλά γνήσια αποσπάσματα υπάρχουν στον Κων/πολιτικό κώδικα του Διοσκουρίδη. Ήταν ιατρός του Μιθριδάτη του Ευπάτορος, κατ' εντολή του οποίου παρασκεύασε το **μιθριδάτειο έκλειγμα**, ως αντίδοτο δηλητηρίων, που περιείχε 54 απλά φάρμακα.

Αργότερα ο Ανδρόμαχος ο πρεσβύτερος (1^{ος} μ. Χ. αιών) κατ' εντολή του Νέρωνα τροποποίησε το μιθριδάτειο έκλειγμα. Αύξησε την ποσότητα του οπίου, αφαίρεσε αδρανή συστατικά και προσέθεσε, άλλα κυρίως τροχίσκους από δηλητήριο έχιδνας, σκίλλα, αριστολόχεια κλπ. Το έκλειγμα αυτό προτιμάτο και ονομάστηκε **θηριακή του Ανδρομάχου** (Theriaca Andromachi). Από τον ίδιο τον Ανδρόμαχο, η θηριακή του ονομάστηκε **Γαλήνη**, λόγω των θεραπευτικών ιδιοτήτων της. Το σκεύασμα αυτό αναγραφόταν σε διάφορες κρατικές Φαρμακοποιείες και χρησιμοποιείτο μέχρι και τον 18^ο αιώνα, συνεχώς δε τροποποιείτο. Στον Μεσαίωνα απέκτησε παγκόσμια φήμη. Αργότερα παρασκευαζόταν επισήμως από την Εταιρεία Φαρμακοποιών κάθε χρόνο. Πολλές φορές τα συστατικά εξετάζαν επιτροπές και μετά σφραγιζόταν από το Κράτος. Όταν έπαυσε η επίσημη παρασκευή της κυκλοφόρησε ως ιδιοσκεύασμα.

Ο Πεδάνιος Διοσκουρίδης (1^{ος} μ. Χ.) υπήρξε ο διασημότερος φαρμακογνώστης-φαρμακολόγος της αρχαιότητας. Γεννήθηκε στην Ανάζαρβα της Κιλικίας.

Για την ζωή του λίγα είναι γνωστά. Υποστηρίζεται ότι δεν ακολούθησε κάποια συγκεκριμένη Σχολή και ότι ήταν στρατιωτικός ιατρός, γι' αυτό και έκανε πολλά ταξίδια. Το έργο του "Περί ιατρικής ύλης" ήταν προϊόν προσωπικών παρατηρήσεων, απαλλαγμένο από προλήψεις και δεισιδαιμονίες,. Μέχρι και τον 16^ο αιώνα σ' αυτό ανέτρεχαν οι ασχολούμενοι με την Φαρμακευτική. Μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες κατά τις διάφορες εποχές. Ήταν το πρώτο βιβλίο, που τυπώθηκε μετά την Αγία Γραφή. Χειρόγραφοι κώδικες του Διοσκουρίδη σώζονται πολλοί, εικονογραφημένοι, γνήσιοι, νόθοι ή διασκευασμένοι. Σπουδαιότεροι είναι ο Κωνσταντινοπολιτικός (527 μ.Χ., γραμμένος σε περγαμινές με καλλιγραφικά κεφαλαία γράμματα), ο Νεαπολιτικός και ο Λαυρεωτικός (10^{ος} αιών, με 440 εικόνες).

Στον πρόλογο του έργου του αναφέρει τους λόγους, που τον ώθησαν να γράψει το έργο αυτό. Έκρινε ανεπαρκείς, ατελείς και αντιφάσκουσες τις επιστημονικές παρατηρήσεις των προγενέστερων ιατρών. Κατέταξε τα φυτά σε ομάδες με βάση τα βοτανικά τους γνωρίσματα. Έγραψε τα συνώνυμα των φυτών αλφαβητικά κατά λαούς (πχ. Αθηναίοι, Αιγύπτιοι, Βάρβαροι, Βοιωτοί κλπ.) και κατά πρόσωπα (Ανδρέας, Κρατεύας κλπ). Το έργο διαιρείται σε 5 βιβλία:

1^ο βιβλίο: αλοιφές, αρώματα, μύρα, βάλσαμα, ρητίνες, έλαια.

2^ο βιβλίο: ζώα και ζωικής προέλευσης δρόγες

3^ο βιβλίο: φυτικής προέλευσης δρόγες

4^ο βιβλίο: συνέχεια του τρίτου

5^ο βιβλίο: οίνοι, ορυκτά και ανόργανα φάρμακα

Συνολικά περιγράφει 600 φυτικά φάρμακα. Θεωρούσε ότι η ιαματική τους δύναμη προέρχεται από τις τέσσερις θεμελιώδεις ιδιότητες: του θερμού, του ψυχρού, του ξηρού και του υγρού.

Κατωτέρω παρατίθεται πίνακας με τα περισσότερα είδη οίνων, που αναφέρονται στο έργο του Διοσκουρίδη. Πρόκειται για φαρμακοτεχνικές μορφές (κατ' αναλογία προς τα βάμματα), που απουσιάζουν σήμερα από την θεραπευτική.

Κοινή δύναμις οίνου: «κοινώς δε πας αμιγής οίνος και ακέραιος, αυστηρός δε την φύσιν, θερμαντικός, υπνοποιός, ευστόμαχος, ορεκτικός, θρεπτικός, ρωστικός, ευχροίας παρασκευαστικός. ικανώς δε ποθείς βοηθεί τοις κώνειον ή κόριον ή φαρικόν ή μηκόνιον ή λιθάργυρον ή σμίλακα ή ακόνιτον ή μύκητας ειληφόσι, προς τε ερπετών δηγμούς και πληγάς πάντων, όσα πλήξαντα ή δακόντα κατά ψύξιν αναιρεί ή ανατρέπει τον στόμαχον, ποεί και προς εμπνευμάτωσιν χρόνιον και εντέρων και κοιλίας ρευματισμόν και αφιδρούσι και διαφορουμένους αρμόζουσι...»

Πίν. 2. Οίνοι, που περιγράφονται στο έργο του Διοσκουρίδη "Περί ιατρικής ύλης"

αβροτονίτης (πιθανόν από <i>Absinthium ponticum</i> L. ή <i>Artemisia abrotonum</i> L.)	σε δυσπεψία, ανορεξία, υποχονδριακούς πόνους
ακορίτης (<i>Acorus calamus</i> L.), ο από γλυκυρρίζης	σε πόνους του θώρακα και των πλευρών, διουρητικοί
απίτης (<i>Pirus communis</i> L.-Rosaceae), ο των μεσπίλων (<i>Crataegus tanacetifolia</i> Pers. ή <i>Mespilus azarolus</i> Smith.-Rosaceae): παρασκευάζονται όμοια, προστίθεται και μέλι	στυπτικοί, ευστόμαχοι
αρωματίτης (παρασκευάζεται δια φοίνικος, ασπαλάθου, καλάμου, Κελτικής νάρδου)	σε πόνους του θώρακα, των πλευρών, σε δυσουρία, σε παθήσεις των νεφρών και της ουροδόχου κύστεως, υπναγωγό.
ασαρίτης (<i>Asarum europeum</i> L.- Aristolochiaceae)	διουρητικό, σε υδρωπικία, ίκτερο
αψινθίτης (συνήθως εξ αψινθίου Ποντικού: <i>Artemisia absinthium</i> L.- Compositae)	ευστόμαχον, διουρητικόν, ανθελμινθικόν, εμμηναγωγόν
δαυκίτης (<i>Athamanta cretensis</i> L. ή <i>Ammi majus</i> L.- Umbelliferae)	εμμηναγωγό, άφυσο, αντιβηχικό, αντισπασμωδικό, σε υστερία, σε πόνους του θώρακα
δικταμνίτης	εμμηναγωγό
ελελιφασκίτης	σε πόνους των νεφρών, της κύστεως, αντιβηχικό
ελλεβορίτης (από μέλανα ελλέβορο)	εκτρωτικό
θυμβρίτης, θυμίτης, οριγανίτης, καλαμινθίτης, γληχωνίτης	σε δυσπεψία, ανορεξία, υποχονδριακούς πόνους
κέδρινος, κυπαρίσσινος, ελάτινος, δάφνινος, πιτύινος, αρκεύθινος	διουρητικοί, θερμαντικοί, υποστύφοντες
κεδρίτης	θερμαντικός, σε χρόνιο βήχα χωρίς πυρετό, σε πόνους του θώρακα και των πλευρών, σε έλκος, σε ωταλγίες, καθώς και σε δήγματα από θηρία και ερπετά
κονυζίτης (<i>Erigeron viscosum</i> L. ή <i>Erigeron graveolens</i> L. ή <i>Inula brittanica</i> - Compositae)	θηριακός

κυδωνίτης ή μηλίτης (προστίθεται και μέλι)	στυπτικό, σε δυσεντερία
μανδραγορίτης (από τον φλοιό της ρίζης)	υπνωτικό
μελιτίτης (διαφέρει από τον οινομέλιτα, καθότι ο δεύτερος παρασκευάζεται από πεπαλαιωμένο οίνο και λίγο μέλι)	ευστόμαχο και υπακτικό σε περιπτώσεις χρονίων πυρετών, διουρητικό, σε αρθριτικά και σε προβλήματα των νεφρών
μυρσινίτης (<i>Myrtus communis</i> L.- Myrtaceae), τερμίνθινος (<i>Pistacia terebinthus</i> L.-Anacardiaceae), σχίνινος (<i>Pistacia lentiscus</i> L.-Anacardiaceae)	σε αχώρας, εξανθήματα, πυορροούντα ώτα, ούλα, παρίσθια, κατά του ιδρώτα
μυρτίτης (από τα μαύρα μύρτα)	στυπτικός, ευστόμαχος, μαυρίζει τα μαλλιά
ο δια της αγρίας νάρδου (από ρίζα <i>Valeriana</i> sp.)	άφυσο, ευστόμαχο, σε δυσουρία
ο δια Συριακής νάρδου (<i>Patrinia scabiosaefolia</i> Fisch.) και Κελτικής (<i>Valeriana celtica</i> L.) και μαλαβάθρου (πιθανόν τα φύλλα της ινδικής νάρδου= <i>Valeriana</i> sp. ή <i>Patrinia jatamansi</i> Jones)	σε ίκτερο, δυσουρία, σε παθήσεις των νεφρών και του ήπατος
νεκταρίτης (από ρίζα Ελενίου = <i>Inula helenium</i> L.- Compositae)	ευστόμαχον, διουρητικόν
οινάνθινος (από το άνθος της αγρίας αμπέλου)	σε ανορεξία
ομφακίτης (παρασκευάζετο κυρίως στη Λέσβο)	στυπτικό, ευστόμαχο, σε ειλεό
πανακίτης (<i>Ferula otopanax</i> Spr., <i>Otopanax chironium</i> - Umbelliferae)	σε σπασμούς, θλάσεις, σε βραδυπεψία, εμμηναγωγό, εκτριωτικό
πισσίτης (εκ πίσσης υγράς και γλεύκους)	θερμαντικός, πεπτικός, ανακαθαρτικός, σε άλγη κοιλίας, ήπατος, σπλήνα χωρίς πυρετό
ρητινίτης (από την ρητίνη του πεύκου)	σε κεφαλαλγίες, δυσεντερία, υδρωπικία, διουρητικός
ροΐτης (από τους καρπούς της <i>Punica granatum</i> L.- Punicaceae=ρόδια)	σε πυρετούς, διουρητικό, ευστόμαχον
ροδίτης (από τους καρπούς της <i>Rosa</i> sp.- Rosaceae)	σε πόνους του στομάχου χωρίς πυρετό, σε δυσεντερία
σελινίτης, ανήθινος, μαραθίτης, πετροσελινίτης	ορεξιογόνα, σε δυσουρία
σκαμμωνίτης (από την ρίζα του <i>Convolvulus scammonia</i> L.-Convolvulaceae)	χολαγωγό

ο από της σκίλλης (<i>Scilla maritima</i> L.-Liliaceae)	σε στομαχικά και κοιλιακά προβλήματα, σε ίκτερο, υδρωπικία, δυσουρία κ. ά.
υσσωπίτης (Εκ του Κιλικίου υσώπου- Labiatae)	σε παθήσεις του θώρακος και σε άσθμα, διουρητικό, εμμηναγωγό.
φθόριος εμβρύων (από ελλέβορο ή άγρια σικύ ή σκαμμωνία)	εκτροπικό
χαμαιδρύιτης (<i>Teucrium chamaedrys</i> L.- Labiatae)	θερμαντικός, κατάλληλος για σπασμούς, ίκτερο, βραδυπεψία

Οι φαρμακοτεχνικές μορφές, που χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι Έλληνες ήταν οι ακόλουθες:

Αλοιφές. Στον Όμηρο αλοιφή ήταν το χοιρινό λίπος. **Μύρα:** ελαιώδη έλαια. **Κηρωτές** ή κηρωτά ή κηρώματα: είδος εμπλάστρου. Έμπλαστρα, **επιθέματα:** είδος αλοιφών. Τα έμπλαστρα με την σημερινή μορφή χρησιμοποιήθηκαν μετά τον 1ο μΧ. αιώνα. **Μαλάγματα:** καταπλάσματα με φυτικές κόνεις. **Αποζέματα:** φυτικά κατεργάσματα με έγχυση ή αφέψηση. **Βάλανοι:** είδος υποθετού. **Γαργαρίσματα.** **Διαπάσματα:** εύοσμοι κοσμητικές κόνεις για το πρόσωπο και το σώμα. Αρσικάκοσμα: αποσμητικά. **Εκλεκτά:** περιείχαν τα κύρια φάρμακα. Περιείχαν μέλι, οπότε ήταν γλυκά και παχύρρευστα. **Επιχρίσματα:** ψιμύθια για το πρόσωπο. **Θυμιάματα:** εγίνοντο με καύση αρωματικών ουσιών σε αναμμένα κάρβουνα. Ο ασθενής κάθεται σε διάτρητο κάθισμα και υφίστατο την αναθυμίαση. **Καταπότια.** **Κολλύρια.** **Παραπαστά:** κόνεις επιπάσεων. **Πεσσοί:** τεμάχιο υφάσματος ξαντό μάλλινο ή λινό ποτισμένο με το φάρμακο, το οποίο τοποθετείτο στις πληγές ή στις κοιλότητες του σώματος. Είδος υποθετού. **Ποτήματα.** **Πταρμικά.** **Υποκλύσματα.** **Φθοΐσκοι** ή **τροχίσκοι.**

Τα σιρόπια δεν ήταν γνωστά στους αρχαίους Έλληνες, οι οποίοι αντ' αυτών χρησιμοποιούσαν τα οξυμέλιτα. Εισήχθηκαν στη θεραπευτική από του Άραβες.

Επίσης δεν γνώριζαν τα ιουλάπια, μια φαρμακοτεχνική μορφή, που εισήχθηκε στη θεραπευτική από τους Άραβες. Τα ιουλάπια ήταν ποτήματα, προερχόμενα από την διάλυση κόμμεως και καλαμοσακχάρου σε νερό. Η χρήση τους διατηρήθηκε μέχρι και τον 20ο αιώνα (Εμμανουήλ, 1931).

Στην αρχαιότητα για τον καθορισμό των μονάδων αρχικά λαμβανόταν ως αφετηρία το ανθρώπινο σώμα. Ο Ιπποκράτης και οι μετά από αυτόν για μονάδες όγκου χρησιμοποίησαν τους όρους: χειροπληθής, χειροπληθιαίος (ό,τι γεμίζει το χέρι), δραγμής, όσον λαμβάνεται από τρία δάκτυλα, «όσον αστράγαλον» (όσον το μέγεθος ζωικού αστραγάλου), «μαγίς» (ψίχουλο). Επίσης, γινόταν συγκρίσεις με κόκκους κέγχρου, φασιόλου «όσον κυάμου» και υπήρχαν και κάποιες αόριστες εκφράσεις, όπως «ολίγον», «πολύ» κλπ. Τα μέτρα και σταθμά ήταν διαφορετικά στις διάφορες πόλεις της Ελλάδος.

Δοχείον μάζας χρησιμοποιούσαν το *λιτραίον κέρας*, το οποίο ήταν ένα κέρας που είχε καταστεί διαφανές δια ξέσεως και ήταν διηρημένο με χαραγές.

Οι μονάδες βάρους και όγκου των αρχαίων Ελλήνων, όπως διαμορφώθηκαν τελικά και αναφέρονται από τον Διοσκουρίδη ήταν οι εξής:

Πίν. 3. Μέτρα και σταθμά χρησιμοποιούμενα για την παρασκευή των φαρμάκων

Μονάδες βάρους		Γραμμάρια
Κεράτιον	Siliqua	0.189
Θέρμος= 2 κεράτια	Lupinus	0.378
Όβολος= 3 κεράτια	Obolus	0.598
Κύαμος αιγύπτιος= 1 ½ όβολοι	-	0.852
Γράμμα= 2 όβολοι	Scrupulum	1.137
Τριόβολον= 3 όβολοι	Triobolon	1.794
Δραχμή, ολκή= 3 γράμματα	Drachma	3.411
Κάρυον ποντικόν	-	3.40
Κάρυον βασιλικόν	-	13.644
Ουγγία= 8 δραχμές	Uncia	27.88
Ξέστης = 1/6 λίτρας	Sextans	54.58
Τέταρτον	Quadrans	81.86
Λίτρα= 12 ουγγίες	Libra	324.45
Μνά	Mina	436.6

Μονάδες όγκου		Λίτρα
Κοχλιάριον, κόχλος	–	0.0046
Χήμη, κόγχη	Concha	0.0114

Κύαθος	Cyathus	0.0476
Μύστρον μέγα	–	0.068
Οξύβαφον	Acetabulum	0.684
Τέταρτον	Quartarius	0.137
Κοτύλη, τρυβλίον	Hemina	0.274
Ξέστης	Sextarius	0.547
Χοίγιξ	–	1.094
Χους	Congius	3.282
Ούρνα	Urna	13.130
Αμφορεύς, κεράμιον	Amphora	26.260
Μετρητής	Metreta	39.360

Οι δοσολογίες των φαρμάκων συνήθως αναγραφόταν σε δραχμές.

Το μύστρον και το κοχλιάριον ήταν κυμαινόμενες μονάδες.

Εκτός από φυτά, οι αρχαίοι Έλληνες χρησιμοποιούσαν και ζωικές δρόγες, καθώς και ορυκτά και ανόργανα συστατικά.

Πίν. 4. Κυριότερες ζωικές δρόγες των αρχαίων Ελλήνων

Κανθαρίδες, βουπρήστιδες	Θερμαντικό, κατά της λέπρας και των λειχήνων
Όρχις κάστορος	Σε γυναικείες νόσους
Στέαρ χηνός και μυελός οστών	Έκδοχα
Γάλα γυναικείο	Κατά της φθίσης
Κηρός, πρόπολις	
Μέλι	Γλυκαντικό, διαιτητικό, θεραπευτικό μέσο
Ιχθυόκολλα	Σε έμπλαστρα και σε "τετάνωθρα" (μάσκα) προσώπου
Οίσυπος	Η σύγχρονη λανολίνη
Σκόκληκες	Παρασκευάζεται αλοιφή με λίπος από χήνα ή έλαιο
Βδέλλες	

Πίν. 5. Ανόργανα και ορυκτά φάρμακα

Αιθάλη λιβανωτού ή στύρακος	
Ακόνη Ναξία	Είδος σμύριδος ή μίγμα σιδήρου. Σε αλωπεκία (επιχρίσεις) και εσωτερικώς με όξος σε επιληψία
Άλας αιγύπτιο	Σε αρθριτικά
Άλας θηβαϊκό	εμμηναγωγό
Αλός άνθος (πιθανόν σόδα αναμεμιγμένη με εμπυρευματικές ουσίες)	Σε κακοήθη έλκη των γεννητικών οργάνων, σε πυόρροια των ώτων
Αλός άχνη (αφρός θαλάσσης επικαθήμενος στους βράχους-περιέχει χλωριούχα και θειικά άλατα αποξηραμένα)	Ίδια χρήση με το προηγούμενο
Άλς, άλες (χλωριούχο νάτριο)	Σε ατιόλουτρα, με μέλι ως καθαιρετικό, με έλαιο και αφέψημα κριθής σε υποκλυσμούς, σε οφθαλμικές παθήσεις, σε δήγματα ερπετών, σε ερυσίπελας, σε ωταλγίες κλπ.
Άλμη (διάλυμα άλατος σε νερό)	Στυπτικό, σε κλύσματα επί δυσεντερίας
Άμμος (διαπυρωμένη από τον ήλιο)	Σε αμιόλουτρα υδρωπικών
Αντίσποδον και αντισπόδιον	Είχε ιδιότητες μεταλλικών οξειδίων. Λαμβανόταν από την τέφρα μίγματος φύλλων μύρτου, κυδωνίων, σχίνου κλπ
Αρμένιον (πιθανόν χαλκούχο ορυκτό-αζουρίτης ή άργιλος εμποτισμένη με άλας χαλκού)	Δράση παρόμοια, αλλά ηπιώτερη της χρυσόκολλας
Αρσενικόν ή αρρενικόν (κίτρινη σανδαράχη, As_2S_3)	Καυστικό, εσχарωτικό, αποψιλωτικό
Ασβόλη, αιθάλη	Στυπτικό, σε εγκαύματα, επουλωτικό σε έλκη
Άσφαλτος	Με χοίρειο στέαρ σε εγκαύματα, με θείο σε υποκαπνισμούς κατά της υστερίας
Γη αμπελίτις ή φαρμακίτις	Σε τριχοβαφές
Γη ερετριάς (άργιλος ή κρητίς)	Στυπτικό, μαλακτικό

Γη κιμωλία (λευκή και ερυθρή γη)	Με όξος κατά παρωτίδος, εγκαυμάτων και φλογώσεων
Γη λημνία (ερυθρή άργιλος) «Η δε Λημνία λεγομένη γή έστιν εκ τινος υπονόμου αντρώδους αναφερομένη και μειγνυμένη αίματι αιγείω, ήν οι εκεί άνθρωποι αναπλάσσοντες και σφραγιζόμενοι εικόνι αιγός σφραγίδα καλούσιν...»	Εμετικό, αντίδοτο δηλητηρίων, θεραπευτικό πληγών.
Γη μηλία (άργιλος)	Κατά της λέπρας
Γη πνιγίτις (άργιλλος)	Δράση ανάλογη της κιμωλίας γης, αλλά ηπιότερη
Γη σαμία (άργιλος ή κρητίς)	Σε γυναικολογικές παθήσεις
Γη χία (άργιλος)	Ψιμύθιο για το πρόσωπο
Γύψος (θεικό ασβέστιο)	Με σιτάλευρο, ως ποτό, σε μητρορραγίες
Διφρυγές (υπολείμματα από την εκκαμί-νευση χαλκού και ψευδαργύρου)	Στυπτικό, ξηραντικό, επούλωτικό. Με τερεβινθίνη ή κηρωτή στη θεραπεία των αποστημάτων
Θείον	Σε υποκαπνισμούς επί υστερίας, σε επιχρίσεις κατά της λέπρας, με ρητίνη σε δήγματα από σκορπιούς
Ινδικόν	Σε έλκη
Ιός σιδήρου (οξειδίο του σιδήρου)	Στυπτικό σε υποθέματα σε λευκόρροια των γυναικών. Με όξος (οξικός σίδηρος) σε επιχρίσεις κατά του ερυσιπέλατος και σε αλοιφές κατά της αλωπεκίας
Καδμεία ή πομφόλυξ (οξειδίο του ψευδαργύρου)	Στυπτικό, επούλωτικό σε κακοήθη έλκη και στην οφθαλμιατρική
Κεραμίτις (άργιλος)	Ξηραντική σε πυώδη έλκη
Κιννάβαρι (θειούχος υδράργυρος)	Σε οφθαλμικές νόσους, στυπτικό και με κηρωτή σε εξανθήματα
Κοράλλιον ή κουράλιον (ο εξ ανθρακικού ασβεστίου σκελετός του)	Στυπτικό, επούλωτικό

Κύανος (πιθανόν λαζούλιθος)	Κατασταλτικό, εσχαρωτικό
Λεπίς στομάματος	Καθαρτικό
Λιθόκολλα (μίγμα κόνεως από παριανό μάρμαρο και ταυρόκολλας)	Για ανακόλληση των βλεφαρίδων
Λίθος αετίτης (οξυπυριτικόν ορυκτό)	Σε αλοιφές επί επιληψίας
Λίθος αιματίτης (ορυκτό οξειδίο του σιδήρου)	Στυπτικό σε αιμοπτύσεις, οφθαλμικά νοσήματα και διουρητικό με οίνο
Λίθος αλαβαστρίτης ή όνυξ (ίσως αλάβαστρο-θευκό ασβέστιο)	Με κηρωτή σε στομαχικούς πόνους
Λίθος αραβικός (λευκό μάρμαρο ή αραγωνίτης)	Οδοντόσκονη
Λίθος άσσιος (αγνώστου συστάσεως)	Απισχναντικό, σε δοθήνες
Λίθος γαγάτης (φαιάνθραξ)	Μαλακτικό, σε υποκαπνισμούς σε υστερικούς σπασμούς και σε αλοιφές κατά της ποδάγρας
Λίθος γαλακτίτης (πιθανόν ανθρακικό ή φωσφορικό ασβέστιο)	Σε οφθαλμικά αποστήματα
Λίθος γεώδης (άργιλος)	Στυπτικός, ξηραντικός, σε οφθαλμικές νόσους
Λίθος θρακίας (σκληρός φαιάνθραξ)	Ίδιες χρήσεις με τον γαγάτη λίθο
Λίθος θυΐτης (φωσφορικόν αργίλιο)	Σε οφθαλμικές νόσους
Λίθος ίασπις (οξυπυριτικό ορυκτό άγνωστης συστάσεως)	Ωκυτόκιο μέσο, που έδεναν στο μηρό της επιτόκου
Λίθος ιουδαϊκός (άγνωστης χημικής συστάσεως)	Διουρητικό και σε νεφρολιθίαση
Λίθος μαγνήτης (Fe ₃ O ₄)	Με μελίκρατο
Λίθος μελιτίτης (πιθανόν αργιλούχο ορυκτό)	Χρήσεις ανάλογες με τον γαλακτίτη
Λίθος μεμφίτης (άγνωστης συστάσεως)	Αναισθητικό εγχειρήσεων
Λίθος μόροχθος (τάλκης ή στεατίτης)	Σε πόνους της κύστης και σε αιμοπτύσεις
Λίθος ο εν τοις σπόγγοις (ανθρακικό ασβέστιο)	Με οίνο σε λιθίαση
Λίθος οστρακίτης (πιθανόν όστρακο	Με οίνο ως ποτό για επίσχεση των

θαλασσίων ζώων ή κόκκαλο σουπιάς)	εμμήνων, ψίλωθρο γυναικών (=αποτριχωτικό)
Λίθος οφίτης (ένυδρο πυριτικό μαγνήσιο)	Σε κεφαλαλγίες και οφιόδηκτους
Λίθος πυρίτης (κατά τον Διοσκουρίδη ο χαλκοπυρίτης, κατά τον Πλίνιο ο μυλόλιθος)	Αποκαθαρτικό
Λίθος σεληνίτης (γύψος)	Σε επιληψία
Λίθος σχιστός (είδος αιματίτου)	Σε ραγάδες και κήλη
Λίθος φρύγιος (αργιούχο ορυκτό ή ηφαίστειος σκωρία)	Στυπτικό, εσχарωτικό, με κηρωτή σε εγκαύματα
Μελαντηρία (αμφίβολη η σύστασή του, ίσως ακάθαρτος θειικός σίδηρος των βυρσοδεψών)	Χρήσεις, όπως και το μίσυ
Μίλτος (σιδηρούχος άργιλος, κοκκινόχωμα)	Στυπτικό, σε έμπλαστρα
Μίσυ (σιδηροπυρίτης, FeS ₂)	Καθαιρετικό, στην παρασκευή εμπλάστρων, με οίνο σε γυναικολογικές παθήσεις και στην οφθαλμιατρική
Μόλυβδος: πολλά είδη Μόλυβδος ο μεταλλικός Πεπλυμένος (μολυβδόσκονη με κάποιο οξείδιο) Κεκαυμένος (οξειδία του μολύβδου) Σκωρία μολύβδου (μίγμα οξειδίων του μολύβδου) Μολυβδοειδής λίθος (ίσως γαληνίτης) Ψιμύθιο (βασικός ανθρακικός μολύβδος) Σάνδυξ (πυρωθέν ψιμύθιο) Μίνιο Μολύβδαινα (ασαφής η σύσταση, πιθανόν μίγμα από οξείδια μολύβδου, αργύρου και ασβέστου)	Σε επίδεση πληγών Αιμοστατικό επί κονδυλωμάτων και αιμορροΐδων Ισχυρότερος του προηγούμενου Στυπτικότερος του κεκαυμένου Ως η σκωρία Σε οφθαλμικά κολλύρια Ως το ψιμύθιο Χρωστική Σε νόσους της μήτρας, των ώτων κλπ

Νίτρον και αρχαιότερα λίτρον (η ορυκτή σόδα και όχι το νιτρικό νάτριο ή κάλιο)	Σε τροχίσκους, εισαγόμενους στα γεννητικά όργανα για σύλληψη
Νιτρούχο ύδωρ	Σε δερματικές νόσους, σε πεσσούς, σε αλοιφή στυπτική, σε κλύσματα, σε στοματοχρίσματα
Αφρός νίτρου (ποτάσσα)	Εσωτερικά σε κωλικούς, σε εγχύσεις σε νόσους των ώτων και εξωτερικά σε έμπλαστρα για λέπρα
Όστρακα (κέραμοι ψημένοι)	Με όξος σε κνησμό, εξανθήματα. Σε αλοιφή για τις χοιράδες
Πομφόλυξ	Χρήσεις, όπως και η καδμεία
Σανδαράκη ερυθρή (As_2S_3)	Καθαιρετικό. Σε σκόνη σε ωτίτιδες, με τερεβινθίνη σε αλωπεκία, με έλαιο σε φθειρίαση και σε καταπότια κατά του άσθματος. Συστατικό του καρικού φαρμάκου (αλοιφή για πληγές)
Σανδαράκη ψευδής (είδος οξειδίου του μολύβδου)	
Σάπφειρος (δεν πρόκειται περί του πολυτίμου λίθου, αλλά για κάποιο ορυκτό με χαλκό)	Ως ποτό σε σκορπιόδηκτους, σε κηλίδες του κερατοειδούς
Σμύρις (λίθος)	Σε ουλίτιδες και για καθαρισμό των οδόντων
Στίμμι και στίβι (ορυκτός αντιμονίτης- Sb_2S_3)	Επουλωτικό ελκών, με στέαρ κατά των εγκαυμάτων
Στυπτηρία (αργιλούχα ορυκτά)	Ουλίτιδες, σε φαγέσορες, ξηραντικό πληγών, στυπτικό, σε αιμορραγίες
Σώρν (πιθανόν ορυκτός θεικός χαλκός, ενέχων και ακάθαρμο θεικό σίδηρο με περίσσεια οξέος)	Σε οδονταλγίες, τερηδόνα, για τα μαλλιά ως μαύρη βαφή
Τέφρα κληματίνη (ανθρακικό κάλιο, προερχόμενο από την αποτέφρωση	Με όξος ως επιθέματα σε δήγματα από ερπετά και σκύλους και ως αντίδοτο σε

φυτών)	δηλητηριάσεις από μύκητες
Τρυξ (το ίζημα από παλαιό οίνο, ανθρακικό κάλιο και μεταλλική σκωρία)	Σε τροχίσκους αντί σάπωνος, στυπτικό, αντιρρευματικό
Υδράργυρος	Δηλητήριο, διαβρωτικό. Αντίδοτο: γάλα
Χαλκός: πολλά χαλκούχα φάρμακα	
Κεκαυμένος χαλκός	Στυπτικό, εμετικό, επιπαστικό, επουλωτικό
Άνθος χαλκού (κάποιο οξείδιο)	Επουλωτικό, σε αιμορροΐδες κλπ
Χαλκίτις	Εσχαρωτικό, αντιψωρικό κλπ
Χάλκανθο, χαλκανθές, χαλκάνθη (θεικός χαλκός)	Στυπτικό, ανθελμινθικό, εμετικό, εσχαρωτικό κλπ
Χρυσόκολλα (πολλές ουσίες, ίσως μαλαχίτης)	Μαλακτικό, ξηραντικό, σμηκτικό ούλων
Ιός (βασικός ανθρακικός χαλκός)	Εσχαρωτικό, επουλωτικό
Ιός σκώληκος (οξείδιο του χαλκού)	στυπτικό
Λεπίς χαλκού (οξείδιο του χαλκού)	Στυπτικό, επουλωτικό, στην οφθαλμολογία
Σποδός (μεταλλικό οξείδιο)	
Σποδός κυπρίη (οξείδιο του χαλκού)	Επουλωτικό σε οφθαλμικές νόσους, σε έμπλαστρα
Σποδός ιλλυρίη (οξείδιο του χαλκού)	Επουλωτικό πληγών
Σποδός χρυσίη μετά μίσυος (άγνωστο)	Σε έμπλαστρα γυναικολογικών παθήσεων
Μέλαν το κύπριον (ίσως οξείδιο του χαλκού)	Σε πεσσούς γυναικολογικών παθήσεων
Ωχρα (ορυκτό από άργιλο και οξείδιο του σιδήρου)	Στυπτικό, διαλυτικό φυμάτων και σαρκωμάτων

Η σημαντικότερη φυσιογνωμία της **ελληνο-ρωμαϊκής** περιόδου ήταν ο Γαληνός (131-201 μ.Χ.). Γεννήθηκε στην Πέργαμο. Ταξίδευσε αρκετά και έτσι γνώρισε την θεραπευτική διαφόρων Σχολών. Εγκαταστάθηκε στη Ρώμη, όπου ίδρυσε επί της Ιεράς οδού κατάστημα, στο οποίο παρασκεύαζε ο ίδιος τα φάρμακα, σε

αντίθεση με τους συγχρόνους συναδέλφους του, οι οποίοι δεν παρασκεύαζαν τα φάρμακα είτε από άγνοια, είτε από οκνηρία. Πειραματιζόταν στον εαυτό του και σε ζώα. Δεν περιέγραψε τα φυτά, απλώς τα κατονόμασε. Σημαντικές για την εποχή του ήταν οι έρευνές του για τις νοθείες των απλών φαρμάκων. Έκανε δοκιμασίες, που αφορούσαν τα φυσικά τους γνωρίσματα (χρώμα, οσμή, γεύση), αλλά και τη σύστασή τους.

Πολυγραφότατος, από τα ιατρικά του έργα διασώθηκαν 83 γνήσια και μερικά αμφισβητούμενα. Τα βιβλία αυτά ήταν η βιβλιοθήκη του φαρμακείου του.

Η θεωρία του για τη νόσο στηριζόταν στα τέσσερα στοιχεία του ανθρωπίνου σώματος, που αποτελείται όπως και όλο το σύμπαν από γη, ύδωρ, αέρα και πυρ. Τα στοιχεία αυτά αντιπροσωπεύουν τις τέσσερις ιδιότητες του σώματος: ψυχρό, υγρό, ξηρό, θερμό. Για να διατηρηθεί η υγεία τα ενάντια στοιχεία πρέπει να βρίσκονται ανά δύο σε ισορροπία., δηλ. θερμό με ψυχρό, ξηρό με υγρό, σε αντιστοιχία με τους τέσσερις χυμούς του σώματος, όπως τους περιέγραψε ο Ιπποκράτης.

Τα διάφορα απλά φάρμακα (δρόγες) έχουν αυτές τις τέσσερις ιδιότητες σε ποικίλλουσα αναλογία. Κατά τον Γαληνό, πρέπει να χρησιμοποιείται ένας συνδυασμός από δρόγες, ο οποίος να έχει την ικανότητα να αποκαταστήσει την διαταραχθείσα ισορροπία. Έτσι, ο Γαληνός παρασκεύαζε σύνθετα φάρμακα (με πολλές δρόγες), το οποία είχαν τις τέσσερις αυτές ιδιότητες στον κατάλληλο βαθμό, ώστε να επανέλθει η ισορροπία των χυμών του οργανισμού. Το αποτέλεσμα ήταν να οδηγηθεί στην πολυφαρμακία.

Μετά τον Γαληνό, η πρόοδος της θεραπευτικής επιβραδύνεται, διότι οι θεράποντες ιατροί και συγγραφείς αρκούνται σε παλαιότερα ιατρικά έργα, τα οποία αντέγραφαν. Έτσι σήμερα υπάρχουν Βυζαντινοί Κώδικες, που περιέχουν τα έργα των αρχαίων. Συχνά βρίσκουμε και δικές τους προσθήκες. Πολλοί βυζαντινοί ενσωμάτωσαν στα έργα τους κείμενα των παλαιότερων, όπως π.χ. ο Ορειβάσιος (4^{ος} μ. Χ. αιών) στο έργο "Εβδομηκοντάβιβλος", στα κεφάλαια ι-ιε', αναφέρει τα φάρμακα, τις παρασκευές τους και τις δράσεις τους, όπως ανευρίσκονται στα έργα του Διοσκουρίδη και του Γαληνού. Επίσης, ο Αέτιος ο Αμιδηνός (6^{ος} μ. Χ. αιών) στον 13^ο Λόγο του αντέγραψε με ελάχιστες τροποποιήσεις τα "Αλεξιφάρμακα" του Νικανδρου του Κολοφώνιου (2^{ος} π. Χ. αιών), όπου περιγράφονται αντίδοτα δηλητηρίων.

Δρόγες, που δεν γνώριζαν οι αρχαίοι Έλληνες και εισήχθηκαν αργότερα στη θεραπευτική είναι οι ακόλουθες:

Καφουρά, άμπαρ, που είναι πιθανόν νοσώδη συγκρίματα κητών της Ινδικής θάλασσας και χρησιμοποιείτο ως τονωτικό της καρδιάς και της κεφαλής), μόσχος, ξηρανθέν έκκριμα από αδένα άρρενος ζώου της Κ. Ασίας, ισχυρό αντισπασμωδικό, λόγω μιας ετεροκυκλικής κετόνης που περιέχει. Οι δρόγες αυτές προέρχονται από τους Άραβες.

Επίσης, οι αρχαίοι Έλληνες αγνοούσαν τα καρύφυλλα (*Jambosa caryophyllus* Sprengel et Niedenzu- Myrtaceae). Οι πρώτες πληροφορίες για την χρήση τους ανάγονται στην εποχή του Μεγ. Κων/νου.

Στον πίνακα που ακολουθεί παρατίθενται δρόγες, οι οποίες αναφέρονται στα έργα του Ιπποκράτη, του Διοσκουρίδη και αναγράφονται στην Ελληνική Φαρμακοποιία Ι, καθώς και σε μια ανεπίσημη Φαρμακοποιία, που τυπώθηκε στη Σμύρνη το 1835. Η πρώτη στήλη με τα ονόματα των δρογών είναι καταγραφή των φυτών, που αναφέρονται στο έργο του βυζαντινού Συμεώνος Σηθ (11^{ος} μ. Χ. αιών) «Σύνταγμα κατά στοιχείον περί τροφών δυνάμεων»

ΔΡΟΓΗ	Ιππο-κράτης	Διοσκου-ρίδης	Ε.Φ. Ι (1837)	Ε.Φ. 1835	Κυριότερες χρήσεις
Αμυγδαλέλαιο <i>Amygdalus communis</i> L.	+	+	+	+	Αποφρακτικόν ήπατος
Άμυλο <i>Amylum</i>	+	+	+	+	Συστατικό εμπλάστρων
Άνηθο <i>Anethum graveolens</i> L.	+	+	+	+	Ευστόμαχον, υπναναγωγό
Άνισο <i>Pimpinella anisum</i> L.	+	+	+	+	Γαλακταγωγό
Ασπάραγοι <i>Asparagus</i> sp.	+	+	-	-	Εμμηναγωγό
Βάλσαμο <i>Balsamodendron gileadense</i>	-	+	+	+	Σε δήγματα ιοβόλων ζώων
Βασιλικός <i>Ocimum basilicum</i> L.	+	+	+	+	Υπναγωγό, σε καρδιαγγειακές παθήσεις
Βούγλωσσο <i>Anchusa</i> sp.	-	+	+	+	Διουρητικό
Γογγύλια <i>Bunias erucago</i> L.	+	+	+	-	Διουρητικά, ορεκτικά
Γλήχων <i>Mentha pulegium</i> L.	-	+	-	+	Εμμηναγωγό
Δαύκος <i>Daucus carotta</i> L.	+	+	+	-	Διουρητικό, υπακτικό
Ζιγγίβερις <i>Zingiber officinalis</i> L.	-	+	+	-	Αφροδισιακό, διαφορητικό

Ηδύοσμος <i>Mentha viridis</i> L., <i>M. spicata</i> L.	+	+	+	+	Ορεκτικό, ανθελμινθικό
Θρύμβος <i>Satureja thymbra</i> L.	+	+	+	+	Διουρητικό, χολαγωγό, Εμμηναγωγό
Ίντυβο= κιχώριο <i>Cichorium</i> sp.	-	+	+	+	Αποφρακτικόν ήπατος
Ίον <i>Viola tricolor</i>	+	-	+	+	Σε επιληψίες και άλγη εντέρων
Κυδώνια <i>Cydonia oblonga</i> Mill.	-	+	+	+	Διουρητικό, αντιδιαρροϊκό
Κάρνα <i>Juglans regia</i> L.	+	+	+	+	Ανθελμινθικό
Κολοκυνθίς <i>Colocynthis</i> sp.	+	+	+	+	Καθαρτικό
Κράμβη <i>Brassica cretica</i> Lam., <i>Lepidium</i> sp.	+	+	+	+	Καθαρτικό, διουρητικό
Κίτρα <i>Citrus aurantium</i>	-	+	+	-	Αντίδοτο δηλητηρίων, εκτρωτικόν
Κάρδαμο <i>Lepidium sativum</i> L., <i>Nasturtium</i> sp.	+	+	+	+	Σε άσθμα
Κάππαρις <i>Capparis spinosa</i> L.	-	+	-	+	Σε οδονταλγίες, εμμηναγωγό
Κρόμμυα <i>Allium cepa</i> L.	+	+	-	+	Διουρητικό
Κιννάμωμο <i>Cinnamomum ceylanicum</i> L.	+	+	+	+	Αντίδοτο δηλητηρίων, εμμηναγωγό, εκτρωτικό
Κύμινο <i>Cuminum cyminum</i> L.	+	+	+	+	Αιμοστατικό σε ρινορραγίες
Κοριανδρος <i>Coriandrum sativum</i> L.	+	+	+	+	Ανθελμινθικό, αιμοστατικό
Κρόκος <i>Crocus sativum</i> L.	+	+	+	+	Διαφορητικό, αφροδισιακό
Κρίνος <i>Lillium candidum</i> L.	+	+	+	+	Μαλακτικό
Κάναβις <i>Cannabis sativa</i> L.	+	+	+	+	Παραισθησιογόνο
Λάδανο <i>Cistus creticus</i> L.	-	+	+	+	Στυπτικό σε τριχόπτωση, μαλακτικό
Λεπτοκάρνα <i>Corylus avellana</i> L.	-	+	+	-	Αντίδοτο
Λίβανο	-	+	+	+	Σε βήχα και

<i>Boswellia carteri</i> Birdw., <i>Olibanum thus</i>					ρευματισμούς
Μαρούλι= θριδακίς <i>Lactuca virosa, L. sativa</i>	+	+	+	+	Σε διακαείς πυρετούς
Μαλάχη <i>Malva sp.</i>	+	+	+	+	Σε φλεγμονές από δήγματα σφηκών
Μελάνθιο <i>Nigella sativa sp.</i>	+	+	+	+	Ανθελμινθικό, αντιρρευματικό
Μελισσόφυλλο <i>Melissa officinalis L.</i>	-	+	+	+	Ωφελεί το φλέγμα
Μάραθρον <i>Foeniculum vulgare Mill.</i>	+	+	+	+	Γαλακταγωγό, εμμηναγωγό
Μήκων η λευκή, η ερυθρά <i>Papaver somniferum L.ssp. album,</i> <i>Papaver somniferum L.ssp. glabrum</i>	+	+	+	+	Υπναγωγό, αντιβηχικό
Μυρσινόκοκκοι <i>Myrtus communis L.</i>	+	+	+	+	Σε δήγματα σκορπιών, σε οδονταλγίες
Μαστίχη <i>Pistacia lentiscus</i>	-	+	+	+	Καθάρσιον
Μέσπιλα <i>Crataegus tanacetifolia</i>	-	+	+	+	Υπακτικό
Νάρκισσος <i>Narcissus serotinus</i>	+	+	-	-	Επουλωτικό, πρόληψη ρευματισμών
Νυμφαία <i>Nymphaea alba L.</i>	-	+	+	+	Κατάπλασμα σε φλεγμονές
Ευλοκέρατα <i>Ceratonia siliqua L.</i>	-	+	+	+	Ρωννύουν τον στόμαχο
Ευλαλόη= αγάλλοχον <i>Aloexylon agallochum Lour.</i>	-	+	+	+	Αποφρακτικόν ήπατος
Πέπερι <i>Piper nigrum L.</i>	+	+	+	+	Διουρητικόν, αντισυλληπτικό
Πήγανος <i>Ruta graveolens L.</i>	+	+	+	+	Εκτρωτικό, αποφρακτικόν ήπατος, σε δήγματα έχιδνας
Πιστάκια <i>Pistacia sp.</i>	-	+	+	+	Σε δήγματα ιοβόλων ζώων
Πράσον <i>Allium porrum L.</i>	-	+	+	+	Σε αιμορροΐδες
Ροιά <i>Papaver rhoeas L.</i>	+	+	+	+	Διουρητικό, σε ηπατικά νοσήματα
Άγρια ροιά <i>Punica granatum</i>	+	+	+	-	Αντιδιαρροϊκόν
Ραφανίς <i>Raphanus armoracia L.</i>	+	+	+	+	Διουρητικόν, υπακτικό

Σέλινο <i>Apium graveolens</i> L.	-	+	+	+	Διουρητικό, άφυσον, εμμηναγωγό
Σεύτλο <i>Beta vulgaris</i> L.	-	+	+	+	Αποφρακτικό ήπατος
Σήσαμο <i>Sesamum orientale</i> L.	+	+	+	+	Εμμηναγωγό, αποφρακτικό ήπατος
Σκόροδο <i>Allium sativum</i> L.	+	+	+	+	Διουρητικό, σε αρθρίτιδες, σε λέπρα, σε δήγματα ιοβόλων ζώων
Σίναπι <i>Brassica nigra</i> L.	-	+	+	+	Σε λέπρα, θυμώμενο διώκει τους όφεις
Σάμψυχο <i>Origanum majorana</i> L.	-	+	+	+	Σε δήγματα σκορπιών, σε κεφαλαλγίες
Σπάρτος <i>Spartium junceum</i> L.	-	+	-	+	Καθαρτικό
Στιχάς <i>Lavandula stoechas</i> L.	-	+	+	-	Ρωννύει τα σπλάχνα

Συμπερασματικά μπορεί να διατυπωθεί η άποψη ότι οι αρχαίοι Έλληνες με βάση το πείραμα και την παρατήρηση, με κριτικό πνεύμα και επιστημονική θεώρηση επέλεξαν από το φυσικό περιβάλλον εκείνες τις δρόγες, που η χρήση τους υπήρξε διαχρονική, η δε μελέτη τους με τα σύγχρονα επιστημονικά μέσα τεκμηριώνει την ορθή επιλογή τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Berendes J., 1902, *Des Pedanies Dioskurides aus Anazarbos Arneimittellehre*, Stuttgart, ανατύπωση Wiesbaden 1970.
- Ελληνική Φαρμακοποιία, 1835, (ερανισθείσα εκ διαφόρων λατινικών και γαλλικών χημικοφαρμακευτικών Συγγραφέων) Μέρος πρώτο. Λεξικόν της Φαρμακοποιίας. Σμύρνη.
- Εμμανουήλ Ε., 1931, *Φαρμακοποιία-Φαρμακοτεχνία*, Αθήνα.
- Εμμανουήλ Ε., 1948, *Ιστορία της Φαρμακευτικής*. Πυρσός, Αθήνα.
- Galen, 1979, *On the Natural Faculties, Introduction*, p. IX-XL, Loeb Classical Library, Harvard University Press.
- Κυριακόπουλος Π., 1983, *Η ιπποκρατική φιλοσοφία και οι επιδράσεις σ' αυτή των προσωκρατικών*. Διατριβή επί διδακτορία. Ιωάννινα.
- Λάνδερερ Ξ., 1837, 1868, *Ελληνική Φαρμακοποιία I*, Αθήνα.
- Λυπουρλής Δ., 1983, *Ιπποκρατική ιατρική*. Διατριβή επί διδακτορία.Θες/νίκη.
- Σκαλτσά Ε., Φιλιάνος Σ., 1992, *Συμεώνος Σηθ: "Σύνταγμα κατά στοιχείον περί τροφών δυνάμεων"*. Φαρμακογνωστική εκτίμηση . 5^ο Παν/νιο Συνέδριο Ιστορίας, Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας των Ιατρικών Επιστημών, Κως, Σεπτέμβριος.
- Théophraste, 1988, *Recherches sur les plantes. Tome I, Introduction*. p. VII-LIV. Ed. Les belles lettres.
- Tschirch A., 1933, *Handbuch der Pharmakognosie, Abteilung III, Band I*, Leipzig.
- Χατζιωάννου Δ. Ε., 1981, *Συμβολή εις την μελέτην των παρ' Ομήρω φαρμάκων και της αντιλήψεως υγιεινής δια της καθαριότητος*. Διατριβή επί διδακτορία. Αθήνα.
- Wellmann M., 1958, *Pedanii Dioscuridis Anazarbei De Materia Medica. Vol.I-III*. Berlin.